

Riksintresse för kulturmiljövården

Österåkersbygden (D22)

Österåker Hulla by, foto KBT

KUNSKAPSUNDERLAG

(2014-10-31)

Värden

Kunskapsvärde

Bygden är tydligt uppdelad i ett stort gods i norr och ett självägande bondelandskap i södra delen av socknen. Inom riksintresset finns en mycket välbevarad bystruktur och intressant byggnadsbestånd.

Österåker sockencentrum och kyrkomiljö visar på ett lokal central plats med administrativa funktioner långt in på 1900-talet. Prästgård, kyrkstall, sockenmagasin och kyrkan med rötter i 1100-talet är en väl sammanhållen miljö som berättar om och visar på platsens samhällshistoriska betydelse bakåt i tiden till medeltid. I utkanten av bygden återfinns flera skolor, bl.a. Tallsätters välbevarade skola, idag skolmuseum och andra offentliga lokaler, t.ex. Ättersta NTO-lokal, idag hembygdsgård. De utgör viktiga bitar till förståelsen av samhällsutvecklingen.

Jordbrukslandskapet bär prägel av laga skifte och visar på en stor variation med centrala slättmarker omgivna av mer småbruten odlingsmark med stenmurar, diken och odlingsrösen som berättar om äldre tiders markanvändning. De centrala slättmarkerna är ett resultat av 1800-talets sjösänkningar som gick hand i hand med genomförandet av laga skifte.

I den centrala bygden finns mycket stora byar som ligger kvar på den historiska bytomten mitt i den öppna åkermarken. Ortnamnen och gravfält invid bytomten berättar att byarna har rötter i järnålder.

Byarna uppvisar ett rikt, välbevarat och ålderdomligt byggnadsbestånd. Särskilt karaktäristiska är de många bostadshusen i två våningar, främst enkelstugor men även parstugor med två våningar. Bymiljöerna och de enskilda byggnaderna har stora byggnadshistoriska värden. Bebyggelsestrukturen och de stora byarna speglar den omfattande hemmansklyvning som präglat Österåker. Delningen av gårdar har ett samband med den tradition av binäringar som Österåkersborna ägnade sig åt i stor omfattning fram till 1870-talet. Sambandet

mellan bebyggelsestruktur och hemmansklyvningen är ovanligt tydlig i Österåker och samhällshistoriskt intressant.

I sydost är landskapet mer småbrutet med ensamgårdar och torp, ofta med ålderdomlig och välbevarad bebyggelse. I denna del av Österåker berättar odlingslandskap, bebyggelse och ortnamn om en medeltida kolonisation.

Genom bygden löper ett väl förgrenat vägnät med terränganpassad och ursprunglig karaktär som binder samman byarna med varandra och leder genom de sammanhållna bymiljöerna. Vägnätet har en ålderdomlig karaktär och i kanterna av bygden, vid Ättersta, Torp och i sydost följer vägen gränsen mellan inägo- och utägomark. Vägsträckningarna förmedlar känslan av att färdas i äldre tid.

Forsby säteri omfattar en rad drag som visar på godsets dominans i norra delen av socknen. Vid sidan om herrgårdsmiljön med byggnader som uppvisar stora arkitekturhistoriska och konsthistoriska värden finns ett varierat byggnadsbestånd som berättar om godsets organisation, verksamheter och sociala aspekter. Detta speglas bl.a. genom den stora arrendegården Sjöäng, arbetarbostäder invid herrgården, torp i utmarken och genom kalkugnar och mejeri m.m. Till godset leder långa raka, planerade vägsträckningar kantade av pam-piga ekalléer som visar på en tradition och idé som förstärker herrgårdens framträdande ställning.

Österåkerbornas traditionella bisysslor som brännvinsbränning, spånad och vävning har inte genererat många lämningar i landskapet, däremot finns det en rad lämningar som visar på betydelsen av förindustriella verksamheter och specialisering såsom kalkbränning, tegelbränning och brytning av järnmalm. Vid Forsby, Frösvi och Askö finns det flera gruvor. Gruvbrytning har långa traditioner och är känd sedan 1500-talet. Dessa miljöer har teknikhistoriska värden.

Sammantaget berättar Forsby säteri, byarna, gårdarna och torpen om en rad olika miljöer med stor variation avseende förutsättningar, odlingsverksamhet och bebyggelsestruktur samt byggnadstradition. Genom de varierade miljöerna i Österåker finns det goda möjligheter att förklara och förstå hur de samverkat och bidragit till bygdens utveckling.

Upplevelsevärde

Österåker är en levande jordbruksbygd där man kan uppleva och färdas genom den brukade odlingsmarken och de hävdade hagmarkerna. De karaktäristiska byarna med sin autentiska bebyggelsestruktur har framträdande placering i det öppna landskapet. Den välbevarade bebyggelsen har stora skönhetsvärden med miljöskapande betydelse. De förmedlar tydligt och på ett pedagogiskt sätt hur hemmansklyvningen påverkat bebyggelsens struktur. Det öppna odlingslandskapet erbjuder många utblickar över landskapet och är bärande för upplevelsen av de stora byarna, deras placering i landskapet och bebyggelsens utformning.

De många ålderdomliga och välbevarade tvåvåningshusen ger möjlighet att uppleva en särpräglad byggnadstradition från tiden före skiftena. Det rika byggnadsbeståndet har stor betydelse för upplevelsen av miljön och Österåkers prägel som en välmående jordbruksbygd. Vid kyrkomiljön är det möjligt att besöka en rad olika byggnader som speglar äldre tiders sockenorganisation.

Vid Forsby säteri med tillhörande gårdar och torp är det möjligt att följa ett gods skilda funktioner över tiden och dess sociala organisation. De byggnader som hör till godset är i mycket gott skick och uppvisar en rad konsthistoriska stildrag med stora skönhetsvärden. Placeringen av mangård, ekonomigård samt underlydande enheter och sammanlänkande vägnät med alléer har miljöskapande värden och illustrerar tydligt herrgårdsmiljön sammanhållna, hierarkiska, värld.

Områdets historiska lämningar utgör spännande miljöer som tydligt visar på omfattande verksamheter. Kalkugnar, stenbrott och gruvor för malmbrytning är markanta inslag i miljön som är lätta att förstå och uppleva.

Bygdens uppdelning med herrgårdslandskap i norr och bondebygd i den södra hälften bidrar till landskapets variation och nyansrikedom. Det fördjupar bilden och upplevelsen av Österåkersbygden.

Bruksvärde

Aktiva jordbruk och djurhållning bidrar till att hålla landskapet öppet. Rikt byggnadsbestånd med hög attraktionskraft som brukas för åretruntboende och som fritidsbostäder. Herrgårdsmiljö med omfattande byggnadsbestånd som vidmakthålls och brukas. Österåkers socken centrum är en tät och befolkad miljö med skola.

Tillsammans skapar det natursköna landskapet och bebyggelsemiljöerna förutsättningar för en god boendemiljö och levande landsbygd.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

Fornlämningarna, stenålderbosättningar, röjningsrösen, hägnader och gravar ska bevaras och vara möjliga att uppleva i sina sammanhang. Bygdens industrihistoriska lämningar såsom kalkugnar och gruvor, de senare utgör fornlämning, ska skyddas och kunna upplevas.

Det öppna landskapets med sina långa utblickar över åkrar, hagmarker och byar ska bibehållas. Markindelningen i inägomark med åkrar och hagar kontrasterar mot utägomarkens omgivande skogsridå. Denna zoner är viktig för upplevelsen av landskapsrummen och ska värnas. Det ska vara möjligt att färdas utmed de autentiska, ålderdomliga och slingrande vägsträckningarna.

Det ska vara möjligt att förstå och uppleva kyrkomiljöns karaktär av sockencentrum med en rad historiebärande och administrativa byggnader.

De många och omfattande kulturhistoriskt intressanta bebyggelsemiljöerna från Forsby herrgård med tillhörande byggnader, och jordbrukslandskapets byar till de perifera gårdarna och torpen ska vårdas och brukas på ett sådant sätt att deras karaktär består. De stora byarna med sin rika och särpräglade byggnadstradition ska kunna förstås och upplevas framgent. Bygdens tudelade karaktär med gods i norr och bondelandskap i söder uppbär stora historiska och visuella värden som ska värnas. Området ska fortsätta att vara en attraktiv boendemiljö.

Det innebär att:

- Öppna odlingsmarker ska inte exploateras för bebyggelse eller planteras med sådan gröda att de öppna utblickarna försvinner.
- Ängs- och hagmarker ska fortsätta att betas.
- De ålderdomliga vägsträckningarna ska inte rätas ut eller breddas så att den övergripande upplevelsen av dem förändras.
- Alléerna i området ska vidmakthållas.
- Värdefulla utpekade bebyggelsemiljöer, kyrkomiljön, herrgård, byar och torp ska underhållas med stor varsamhet och på ett sådant sätt att deras karaktär inte förvanskas.
- Nyttillkommande bebyggelse underordnas landskapsbilden och befintlig bebyggelse och ska inplaceras och utformas så att förståelsen och upplevelsen av bebyggelsemiljöernas särdrag inte försvåras eller går förlorade.

- Fornlämningar ska bevaras enligt KML och övriga kulturhistoriska lämningar ska behandlas med stor aktsamhet.

Beskrivning

Naturgeografi

Mjukt kuperat, öppet landskap väster om Öljaren med sluttningar ner mot sjön i öster. I det öppna landskapet med uppodlade lerjordar finns moränhöjder med blockrik terräng beväxta av lövskog. I väster bryts slätten av en rullstensås i nordväst-sydostlig riktning. Väster om denna fortsätter jordbrukslandskapet i mindre dalgångar. Jordbruksbygden i Österåker omges av skogbeväxt höglänt moränmark.

Dagens landskapsbild

Området är naturskönt med många vida utblickar över ett böljande jordbrukslandskap som bryts av höjder med hagmark och lövskog. I området finns inslag av stora flyttblock som bidrar till åkermarkens varierande karaktär. Utmed Öljaren och i området för den utdikade Hullasjön finns storskalig åkermark. Runt dessa är landskapet småbrutet för att bli alltmer småskaligt mot områdets yttre delar. I de centrala jordbruksområdena återfinns stora byar med dominerande läge mitt i åkermarken. I det mer småbrutna landskapet är byarna mindre och placerade på eller invid markanta höjder. I norr dominerar godset Forsby med sina långa alléer och sitt rika byggnadsbestånd.

Dagens brukande

Jordbruksbygd med många bofasta hushåll och torp som nyttjas som fritidsbostäder.

Dagens bebyggelsestruktur

Kyrkan ligger centralt i socknen och är bygdens äldsta byggnadsverk uppförd under 1100-talet. De äldsta delarna härrör från denna tid. Sedan dess har kyrkan förstörats ett antal gånger, redan under 1300- och 1400-talen skedde omfattande ombyggnationer. Sitt nuvarande utseende präglas av den senaste ombyggnationen 1786 då kyrkans huvudfasad fick sin ovanliga skärmgavel i strängt klassicistisk utformning. I öster finns ett gravkor uppfört i slutet av 1600-talet för dåvarande ägare till Forsby. Klockstapeln uppfördes 1801 enligt ritningar av Carl Christoffer Gjörwell på grunden av ett sockenmagasin. På kyrkogården finns det ett stort antal särpräglade, vitmålade träkors vilka främst daterar sig till 1800-talet.

Till kyrkomiljön hör även en sockenstuga och ett kyrkstall. Väster om kyrkan ligger Lindberga, f.d. prästgården med en äldre välbevarad huvudbyggnad från 1820 med faluröd panel och en flygel. Byggnaden används idag som församlingsgård. I anslutning till Österåkers sockencentrum finns en sentida skolbyggnad som alltjämt är i bruk. I det lilla samhället finns ett antal villor från tidigt 1900-tal men också ett villaområde i norra kanten från 1900-talets senare hälft. Här kan även nämnas att Österåker varit en egen administrativ enhet, en landskommun fram till 1952. Därefter kom Österåker att ingå i Julita landskommun och från 1971 inkorporerades de i Vingåkers kommun.

I norra delen av socknen ligger Forsby säteri, bildat på 1660-talet, av byarna Forsby, Bångarbol och Frössevi. Corps de logi är från 1740-talet och ligger på en höjd invid Öljarens strand. Forsby har byggts om i flera omgångar och fick sitt nuvarande nyklassicistiska utseende vid 1800-talets början. Huvudbyggnaden flankeras av fyra flyglar, de inre från 1800-talets början och de yttre från 1900-talet ritade av arkitekten Isac Gustaf Clason. Ekonomigården ligger väster om mangården och omfattar ladugård, stall, magasin, svinhus och ett särpräglat, mycket stort f.d. mejeri i rött tegel. Till gården hör en f.d. ångsåg, ett putsat hus med tegelomfattade fönsteröppningar. Arbetarbostäderna är av olika karaktär, från arrendegården Sjöängen till arbetarbostäder invid herrgården och torp på utmarken. Byggnaderna är överlag mycket välbevarade och i gott skick. Kalkugnstorp, norr om gården, är en autentisk torpmiljö. Den närmare 3 km lång ekallé som leder fram till Forsby är en av Sveriges längsta ekalléer.

Jordbruksbebyggelsen präglas av byar i höjdläge i slättlandskapet. De är väl sammanhållna till sin karaktär och visar på en bygd där endast ett mindre antal gårdar flyttats ut i samband med skiftena. Flera av dem är mycket stora, de är bland de största byarna i Södermanland. Hulla bestod före laga skifte av 21 gårdar, i Säby fanns det 15 gårdar på bytomten, idag är antalet gårdar avsevärt färre. Österåkers byar har bevarat sin ursprungliga sammanhållna och täta bykaraktär, detta gäller även för Ättersta, Askö, Berga, Alby, Torp och Vannala.

Byarna präglas av ett rikt byggnadsbestånd med många välbevarade äldre bostadshus från tiden före skiftena, särskilt anmärkningsvärt är det stora antalet enkelstugor i två våningar. Flera exempel på denna hustyp finns bl.a. i Övre och Nedre Hulla. I många fall förekommer det två enkelstugor med två våningar på en och samma gårdstomt vilket speglar en äldre bystruktur och organisation. Till tiden efter skiftena daterar sig större bostadshus i 1½ plan med frontespis, bl.a. i Ättersta och i Torp.

Områdets ekonomibygnader daterar sig framför allt till tiden efter skiftena. De är relativt korta och breda med ladugård i bottenvåningen med loge över, till vilken det leder en körbro av kallmurade, tillhuggna stenblock. Det sena 1800- och 1900-talets nya stora ladugårdar speglar de allt större djurbesättningarna, vilket i sin tur ledde till att det uppfördes flera mejerier i området, bl.a. vid Forsby och Broby.

I sydost och i skogskanterna runt hela den centrala jordbruksbygden finns många gårdar och torp med i många fall välbevarad och ålderdomlig bebyggelse. Ett exempel på detta är Ankarboda.

Under 1800-talets andra hälft uppfördes flera skolor vid Tappelund och Ekbacka, som idag är privatbostäder och en småskola vid Tallsätter som idag är skolmuseum. Skolorna är tydliga i sin arkitektur och Tallsätters skolmuseum är en välbevarad miljö med ett typiskt läge i utkanten av bygden på obrukbar mark. Byggnaden är faluröd, långsmal och högrest med bostad på övervåningen och en autentisk skolsal.

Historiska skikt

Förhistorisk tid

Under äldre stenålder, ca 5000 f.Kr. utgjorde de områden som ligger över 50 meter över havet öar i Litorinahavet. På många platser i socknen, i högt belägna åkrar vid i stort sett varenda by från Forsby i norr till Berga, Ättersta, Torp och Hulla i söder har man påträffat yxor från stenåldern. Det handlar om såväl bergartsyxor som trindyxor från den äldre stenåldern till skafthålsyxor från den yngre stenåldern. Vid Historiska Museet i Stockholm förvaras mer än ett 60-tal yxor påträffade på olika platser i Österåkers socken. Mängden yxor från hela stenåldern visar att det finns ett stort antal boplatser från såväl äldre som yngre stenåldern i området. Trots detta är antalet kända boplatser få.

Från övriga förhistoriska perioder finns det få fornlämningar. Söder om Torp, invid en forntida vik av Öljarrens vattenområden ligger det ett röse och en hägnad som visar på bosättningar under bronsålder. Eventuellt kan några av de ensamliggande stensättningar som ligger vid Berga, Torp och i skogskanten söder om Hulla samt en stensträng vid Berga också härröra från bronsåldern eller den äldre järnåldern. Vid Berga, Torp och Askö finns gravfält som omfattar högar och stensättningar vilka sannolikt hör hemma i den yngre järnåldern. Vid Torp finns även resta stenar och någon domarring. Äldre uppgifter anger att det funnits gravfält invid merparten av byarna i området. Forsby, Askö, Torp, Övre Hulla, Prästgården, Ättersta och Berga ska alla ha haft mer än ett gravfält från järnåldern medan Vannala, Boda, Brostugan och Säby endast hade ett. Många av gravfälten har enligt uppgift bortodlats i sen tid. Ortnamnen Berga, Ättersta, Frösvi och – bynamnen anger att det är enheter som etablerats under yngre järnålder.

Vid besök i området noterades att det i hagmarksområden finns formelement som vid en mer noggrann inventering kan komma att tolkas som fossila odlingsspår, bl.a. i hagmarken norr om Forsby säteri. Dessa fossila odlingsspår kan höra hemma i bronsålder och järnålder.

Medeltid

Under 1100-talet uppfördes en kyrka på en central höjd mitt i socknen, mellan de stora byarna. Namnet Österåker är belagt 1303. Flertalet byar har skriftliga belägg från 1300-talet. Under medeltid har bygden ett nära samband med Julita på östra sidan om Öljaren. Forsby omnämns redan år 1330. Från denna tid fram till 1527 hörde egendomen till Säby och Julita kloster. Därefter ägs Forsby av Gustav Vasa och hans ättlingar.

Nyare tid – efterreformatörisk tid

Under 1500-talet koloniserades socknens sydvästra delar, bortom rullstensåsen. Den sentida kolonisationen antyds även genom ortnamn med –boda och –torp, t.ex. Nyckelboda, Askarboda, Boda, Vadstorp och Lass-torp. m.fl. I denna del saknas förhistoriska gravar.

Under 1500-talet inleddes den gruvverksamhet som kom att få stor betydelse för bygden. På 1500-talet bröts järnmalm vid Frösvi och Askö. Under vinterhalvåret var kolmilandet och järnhanteringen av stor betydelse. Bergsbruket inleddes redan under Johan III:s tid. Det finns uppgifter om gruvhål vid Ättersta, Forsby och Blomsterhult. Malmen fraktades vidare vintertid till Hyndevad vid Eskilstuna under 1500-talet och under 1600-talet gick malm till Julita där det tillverkades kanoner. Järnmalmen från Österåker är av sämre kvalitet och när det blev möjligt att frakta malm med tåg kom gruvorna i Österåker att förlora sin roll. Under andra världskriget när efterfrågan på järn ökade kom gruvorna vid Askö att åter tas i drift. I samband med denna verksamhet uppfördes gruvarbetarbostäder vid Askö, varav flera alltså finns kvar. Vid krigets slut, 1946, upphörde verksamheten.

Forsby säteri

I mitten av 1600-talet blev Forsby egendom säteri genom en sammanslagning av Forsby, Bångarbol i norr och Frösvi i söder. Bebyggelse med dessa namn finns kvar, huruvida de ligger på den historiska bytomten är dock osäkert. Säteriet var först i fältherren Paul Klevenhullers ägo för att efter 20 år säljas vidare. Forsby säteri kom att dominera den norra delen av Österåker socken under lång tid.

Till herrgården leder alléer, långa partier av vägen från kyrka till herrgården är kantad av ekar. Vid godset kom jordbruket att få en större inriktning mot animalieproduktion under 1800-talets senare del vilket bl.a. kom till uttryck i att det anlades ett mejeri. Till godset hör ett stort antal arbetarbostäder, torp och arrendegårdar där Sjöängs utgård varit mest framträdande genom den allé som bundit samman Sjöäng med godset. På ägorna finns spår av den viktiga odlingsverksamheten i de mycket långa stenmurar som finns på ägorna, sammanlagt mer än 3 kilometer.

Vid godset fanns även en ångsåg, tegelbränning och kalkbränning var andra viktiga verksamheter. En äldre kalkugn finns alltså kvar i hagmarken norr om Forsby. Ytterligare två ska ha legat omedelbart norr om Kalkugnstorp, på platsen för dessa finns idag endast omrörda jordmassor. Ungefär i detta område låg tegelugnen. På markerna norr om gården ska det finnas kalkbrott från äldre tider. I området finns namn som visar på kalkbränningens betydelse som Kalkugnsgårderna och Kalkugnstorp. Norr om kalkugnstorp finns en udde med namnet Tegeludden. Initialt skedde kalkbränningen för husbehov. Kalkbrytningen utvecklades under 1900-talet till att bli Österåkers viktigaste industriverksamhet då Skånska Cementaktiebolaget startade brytning 1941. Kalken fraktades med kalklinbanan, som idag har upphört, till cementfabriken i Köping. Kalkbrottet, som ännu är i bruk, ligger norr om och utanför riksintresseområdet men utgör i sig en sevärdhet som vittnar om en viktig industriell epok i Österåker.

Jordbruksbygden från 1800-talet och framåt

Bygdens jordbruksmark gav i äldre tid dålig avkastning vilket Österåkerborna kompenserade genom biin-komster från en rad olika sidoverksamheter och handelsresor. I början av 1800-talet var linberedning, spånad och vävning en huvudnäring. Under 1800-talet var brännvinsbränningen av stor betydelse i Österåker-

bygden där den förekom på i stort sett varenda gård. Brännvinet såldes i norra Västmanland och i Dalarnas bergslag. När bränningen pågick under hösten kunde man ibland komma upp i en produktion om 500-600 liter på en gård. Som en restprodukt vid brännvinsbränningen erhöles ”drank” som användes vid utfodring av grisar och nötkreatur.

Många av de handelsresor som gjordes för att sälja de lokala produkterna, tyg och brännvin, gick norrut mot Eskilstuna, Köping, Karlstad och Bergslagen men även till Stockholm och Örebro.

Biinkomster från handelsresor var en bidragande orsak till att hemmansklyvning kom att bli så betydande. Österåker är den del i Sörmland där hemmansklyvningen kom att gå längst. Genom handeln var det möjligt att försörja sig även för den som hade en mindre areal åkermark. Under 1850- och 60-talen skedde flera förändringar som skulle komma att få stor betydelse för Österåkerbornas handelsverksamhet. 1854 förbjöds husbehovsbränningen, 1864 infördes näringsfrihet, lanthandlare etablerades och järnvägar anlades. Som en följd av dessa samhälleliga förändringar upphörde Österåkerbornas Bergslagsresor, helt runt 1870.

Vid samma tid, 1870, avslutades laga skifte i bygden. Byarna i Österåker är bland de största i länet sett till antalet gårdar. Före laga skiftet fanns i Hulla 21 gårdar och 15 i Säby samt Ättersta.

De minskade försörjningsmöjligheterna ledde till en omfattande Amerikautvandring. Österåker var den bygd i Sörmland där flest antal människor, proportionellt sett, sökte lyckan i det nya landet.

Under 1800-talet genomfördes omfattande sjösänkningar och utdikningar för att få ny åkermark. Mitt i socknen fanns tidigare en sjö, Hullasjön, som sänktes 1838 genom att Gärsån grävdes ut till en djup kanal med utlopp i Ölajaren. Till en början var de frilagda markområdena relativt vattensjuka och först 1868 åstadkom man bördig åkermark genom att fördjupa den kanal som avvattnade den tidigare Hullasjön. Före sänkningen hade byarna Ättersta, Berga, Torp och Vannala strandkontakt. Det finns även ortnamn som Sjötorp och Sjöhagen som relaterar till den försvunna Hullasjön som förvandlades till en gräsbärande äng. Genom sänkningen vann man mer än 200 tunnland åker. Väster om den ås som går genom bygden finns ett större åkermarksområde som kommit till genom utdikningen av Nyckelkärret under 1860-talet.

Odlingslandskapet bär spår efter laga skifte som genomfördes under 1860-70-talen. År 1878 var laga skiftet genomfört för socknens alla byar. I samband med detta flyttade en del av gårdarna ut till ett nytt läge, mitt i den öppna åkermarken. Åkermarkens uppdelning genom laga skifte kan alltså avläsas i landskapet där åkrarna ligger i stora sammanhängande skiften. Merparten av byarna ligger kvar på sina ursprungliga platser och det finns därför kvar ett stort antal bostadshus som uppförts före 1878, under tidigt 1800-tal då det blev vanligare att bygga bostadshus i två våningar. Många gårdar ligger fortfarande kvar på bytomten med bebyggelse tätt invid den slingrande byvägen. Efter skiftena tillkom stora fruktträdgårdar som ett nytt inslag i landskapet. De anlades i anslutning till de välbyggda gårdarna som präglas av ett rikt byggnadsbestånd av rödfärgade hus. I landskapet finns fortfarande kvar många spår efter äldre odlingsformer som långa, välbyggda, stenvägar som avgränsar åkrar, betesmarker och vägar.

Forsby och Hulla gård skiljer ut sig genom sin storlek, övriga gårdar i socknen har mindre än 30 hektar åker och kan därmed betecknas som relativt små jordbruk. Hulla gård hörde tidigare till Forsby men genom en sammanslagning och försäljning kom Hulla gård att bli socknens näst största gård. Redan i mitten av 1800-talet uppfördes gårdens huvudbyggnad som skulle tjäna som arbetarbostad men också som gästgivargård.

I anslutning till jordbruksverksamhet fanns kvarnar vid Skogbo och Hulla. Vid Hulla fanns även en såg. Under senare delen av 1800-talet utvecklades en rad förindustriella verksamheter bl.a. med koppling till jordbruket. Ett ökat antal kor gav upphov till flera mejerier, bl.a. vid Forsby och Broby.

I slutet av 1800-talet uppfördes flera skolor, geografiskt utspridda över bygden, folkskolor vid Hagby och Ekbacka och småskolor vid Tappelund och Tallsätter. År 1881 uppfördes ett ålderdomshem i Ättersta. En bit in på 1900-talet etablerade sig nykterhetsrörelsen med en lokal "Ättesta Juliminne" knuten till N.T.O. Denna nykterhetslokal används idag som hembygdsgård.

Här skall även nämnas att Österåker är känt för sitt mycket ålderdomliga dräktskick. Fram till 1800-talets mitt bar allmogen en dräkt med rötter i vikingatid och tidig medeltid. Dräkten har behållit sitt utseende sedan minst 1600-talet då det finns flera skildringar som återger dräkten samt beskrivningar av dräktens sammansättning.

Riksintressets värdetext år 1987 – "Välbevarad jordbruksbygd med öppet landskap, stora byar, gårdar och torp." "Kyrka med sockenmagasin, -stuga och kyrkstall."

Värdetext 1987

Österåkersbygden: Väl bevarad äldre jordbruksbygd med öppet landskap stora byar, gårdar och *torp*. Forsby säteri med ekallé, f d mejeri och ångsåg. Stenmurar. Lämningar efter brytning av järnmalm och kalk, kalkugnsrester. Kyrka med sockenmagasin, -stuga och kyrkstall. Gravfält.

Historiska näringar

Jordbruk, gruvverksamhet, kalkbrytning, linberedning, brännvinsbränning

Kommunikation

Vägnätet finns belagt genom kartmaterial över socknen från 1600-talet. Sannolikt har det rötter i yngre järnålder då många av bygdens byar går tillbaka till den tiden.

Samhällsfunktioner

-

Makt

Säteribildning vid Forsby.

Vems landskap

Godslandskap i norr och bondelandskap i södra hälften av socknen.

Visuella/historiska samband

I den norra delen utgör Forsby ett större gods med en rad arbetarbostäder, alléer, arrendegården Sjöäng och förindustriella verksamheter. Här finns alléer som binder samman delar av godset.

Koppling till naturgeografi

Vissa historiska epoker är tydligt kopplade till naturgeografiska delar i området. Stenålderns landskap utgörs av de högre partierna av socknen. Sydvästra delen av socknen utgör ett medeltida kolonisationsområde och ligger perifert, åtskilt från den centrala jordbruksbygden. Detta område är småbrutet och marken mer stenbunden.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Österåkerbygden (D22)

Kommun: Vingåker

Socken: Österåker

Karaktärstyp: Odlingslandskap, jordbruksbygd

Karaktärsord: Stenåldersfynd, kyrkomiljö, sockencentrum, gruvor, säteribildning, laga skifte, bymiljöer, välbevarade gårdsstrukturer, enkelstugor i två våningar, parstugor i två våningar, alléer, arrendegårdar, torp, kalkugnar, kalkbrott

Befintliga skydd

Fornlämningar, 2 kap. KML

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

Natura 2000 (4 kap 8§MB) , Forsby-Kalkugnstorp

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

8 kap 13, 14, 17 PBL – bebyggelsen

Uttolkning av gräns 2014

I riksintresset ingår Tallsätters skola i nordväst, känd för sin genuina miljö. Därtill inkluderas hela torpmiljöer och fornlämningsmiljöer i väster, söder och öster som bildar sammanhang med riksintresset.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Stenålder	Ett mycket stort antal stenåldersyxor visar på ett stort antal boplatser				Stenyxor Strandlinjekartor
Bronsålder	Enstaka fornlämningar, någon mindre bosättning, bl.a. vid Torp och ev. vid Berga				Röse vid Torp
Järnålder	Byarna etableras, gravfält vid Torp, Berga, Askö, Hulla och ev. vid Forsby. Ortnamnsskick med rötter i järnålder.				Gravfält vid Askö, Berga
1100-tal	Kyrkan uppförs			Sockenbildning	Kyrkan
1300-tal	Forsby ägs av Julita kloster				
1500-tal	Forsby ägs av Gustav Vasa		Gruvverksamhet under Johan III, järnforor		
1600-tal	Forsby säteri bildas		Vägnät belagt på 1600-talskarta		Forsby säteri- egendomen med avhysta bytomter
1700-tal	Forsby säteris byggnader uppförs		Forsby alléer		Forsby säteri – mangården
1800-tal	Laga skifte, merparten av byarna kvar i ursprungligt läge		En rad biinkomster, långväga handelsresor		Kartor som illustrerar sänkningen av Hullahjön
1900-tal	Jordbruksbebyggelsen lever vidare i samma form som under 1800-talet, Enstaka nya villor vid kyrkan		Välbevarade äldre vägsträckningar Gruvverksamhet Kalkbrott vid Forsby		T.ex. byvägen genom Ättersta och Hulla. Frösvi gruvor, Forsby kalkugn